

The Explanatory Function of Hymn in the Analysis of the Fifth Book of *Mathnavi* Stories

Taher Lavzheh*

Abstract

In some of *Mathnavi*'s stories, Mowlana expresses some of his mystical thoughts and experiences in the literary form of a 'Hymn'. In addition to creating a special creative form in prayers, he establishes prominent functions in conveying concepts. The ultimate purpose of stories in *Mathnavi* is achieved through the use of the functions. The artistic aspects of this type of literature in the form of mystical language, its prominent role in expressing esoteric points, and how to expand multiple topics and integrate them into a coherent complex network, are the main goals of the present study. Based on the way of describing and analyzing data and the basics of criticism and theory, one "hadith" and 4 stories from the fifth book of *Mathnavi* in 81 verses were reviewed. Referring to some findings, it can be said that Rumi's emotional addresses in the form of hymns create a special language in their form and content. This way of expression, in addition to creating balance and coherence among the components of the story and due to the complexities of implicit meanings, reveals the deep and broad implications of the text. It provides multiple readings of the subject and has a clear effect on the reader's qualitative performance by using narrative knowledge and discourse analysis. It is more accurate than text messages. Such a quality causes some gaps that should be filled in the transmission and reception of accurate knowledge of mystical themes.

1. Introduction

In the collection of Persian literature, a kind of prayer with emotional elements is found in religious, literary, and mystical texts and a special form of it called "Monajat" (Hymn) is considered one of the important literary genres. Many examples of this type can be seen in famous mystical works, which imply multiple meanings. Moreover, the role of its types is not limited to having "emotional elements" (Shamisa, 2017, p. 242). Rather, its semantic meaning, both in the field of emotion and thought, is far beyond the kind of explanations that are generally mentioned in the works of researchers. Therefore, examining the aesthetic reason of this literary genre finds special importance in artistic analysis because it arranges the word in its form and presents the meaning at a sublime level.

In *Mathnavi*, the types of hymn can be seen in terms of accurate and effective communication of form and meaning along with the scope of Mowlana's reflections and emotions. Mowlana works very skillfully in terms of the use of hymn in *Mathnavi* so that whatever word is naturally required, he includes it in his speech based on the purposes and goals of his speech and interprets his expression through it. A hybrid *Mathnavi* is influenced by "the activism and creativity of the Sufi mind and language in reading *the Qur'an*" (Akbari & Partners, 2020, p. 118). For a better understanding of the mystical meaning, it is necessary to pay attention to the concepts and themes arising from it. Due to the dynamic form of the work and the strengthening of the persuasive feature of the *Mathnavi* language, its role in the main process of the story becomes prominent. In the present study, we have selected all the hymns of the fifth book of *Mathnavi* and analyzed their explanatory function in terms of form and meaning, based on the proposition of mystical language in the context of fiction and based on its discourse analysis in the form of a special narrative.

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author Email: t.lavzheh@pnu.ac.ir)

"Hymn" in religious, literary, and mystical texts, as a special literary genre, has numerous examples. It arouses the reader's emotions with the pathos of a strong feeling like a kind of burning and melting caused by the language and its expression. *Mathnavi's* hymns show examples of the word in its broad concepts more prominently, and at the same time, present an emotional, intimate, and impressive expression. Hymn, as a kind of precise artistic insight based on esoteric revelations, makes the points and subtleties of the concepts resulting from the conflict between the unseen world and the world of nature (Shafi'i Kodkani, 2014, p. 27) deep in Mowlana's speech.

Determining the function of hymns is important in the evaluation of *Mathnavi* stories from the point of view of explaining their artistic foundations. The processing and quality of the narration of the story and the analysis of the dialogues of the main characters of the story are carefully examined and further, the analysis of the topics is done on this basis.

2. Review of the Literature

Researchers have analyzed the current issue from Mowlana's point of view and with theoretical approaches. Their research often refers to the examination of types of hymns and not supplications - nor emotional and intellectual analysis and their role in the interpretation of story themes. In addition to books such as *Monajat in Persian Literature* (Yasipour, 2003) and *Monajat and romantic whispers* (Sadeghi Ardestani, 2004), which have been written in a general way, there are references in the interpretation of the mystical hymn (Refer to Shafi'i Kodkani, 2014, pp. 20-26). In the study 'Hymn in Molavi's thought' (Elmi, 2009), the hymn is considered a relationship between man and God and one of the important issues in monotheistic religions. Ghanbari and Makibadi (2013) in the study of examining the basics of prayer from the perspective of Mowlana with emphasis on *Mathnavi* examine the basic assumptions about the hymn. Mahmoudi and Wali Mohammadabadi (2015) in a study on "Prayer from the point of view of Ibn Arabi and Mowlana" believe that a significant part of the surviving mystical works is about prayer. Lavzheh (2022) in a study on "Hymn – Stories in *Mathnavi*" examines the role of supplications in the interpretation of *Mathnavi* stories and believes that Mowlana explains the symbolic, abstract, and implicit concepts of the story through the use of supplications to explain the content and understanding of the reader.

About the review of the author, no specific and analytical research has been done about the function of hymns as a literary genre in explaining stories from the fifth book of *Mathnavi*, except for the recent article that examines the entire *Mathnavi*. The reason for examining this issue in the fifth book is that, compared to other books of *Mathnavi*, the largest number of hymn verses can be seen in it, the meanings of which are combined with a distinct, coherent, and harmonious structure with the concepts of the researched text. Hymns show remarkable diversity and multiplicity in Mowlana's imagery. This is evident in words and terms such as hidden and obvious existence, obedience and stability, and many other concepts, which we will mention some of the most important ones in the following. From the beginning of the fifth book, the series of discussions begin with the Sufi "existence" and ends with the mystical "Reference", and this shows the symbolic meaning of Mowlana's attitudes in this book. These concepts, which are among the deep and complex themes considered by Mowlana, are also relevant in the hymns of this book with the utmost prominence. This issue demands that the present topic be studied more carefully in its detail and on a case-by-case basis.

3. Methodology

In this study, by analyzing the concepts and based on the principles of criticism and theory, we ask how it is possible to understand the many themes of hymns in the understanding of the content of *Mathnavi* stories through studying the language of Mowlavi's mysticism. We also

ask how Mowlana innovates in the field of narration and expansion of mystical concepts by analyzing the types of discourse in hymns and their context-oriented mood.

4. Results

Mowlana transforms hymns in the field of mystical speech based on the broad capabilities of his language by using the form and content of his stories in terms of story-telling techniques. Moreover, by using the literary form of hymns, he creates the peak of Sufi poetry, which is the result of mystical experience and inner intuition, in the processing of the form and in the explanation of the content, as well as in the interpretation of the concepts and difficult and complex mystical themes. Each story develops a main theme through the expression of many mystical concepts and terms in the form of a privileged narrative. The stories connect with each other in a circular movement and become complementary to the themes. Therefore, the hymn in any story has no prior plan and is based on artistic needs. It is a kind of connecting link of all the "discourses, themes, and issues" that were analyzed in the "Hadith" and the four stories of the fifth book.

The concepts of Mowlana's words in the examined hymns can be deduced through terms such as the wine of love (B./306), the answer to prayer and its teaching (B./ 309, 4162 and 4163), knowledge (B./ 306), leadership of the soul and guidance of souls (B./ 784), obedience and stability (B./ 1197), jealousy (B./ 1200), drunkenness (B./ 3307), slip and sin (B./ 3307), mystery (B./ 3309), the secret of God's existence (B./ 3310), obvious gifts (B./ 3310), hidden and manifest existence (B./ 3312), acquisition and expansion (B./ 3313), language and wisdom (B./ 3314), everlasting glory (B./ 3316), image and life (B./ 3319), generosity (B./ 4090), kindness (B./ 4092), forgiveness and forgiveness (B./ 4093, 4110, 4111 and so on), neglect and arrogance (B./ 4095), divorce and separation (B./ 4114), connection (B./ 4117), tolerance and anger (B./ 4153), ignorance and knowledge (B./ 4157), forgetfulness (B./ 4157), intercession (B./ 4160), return to God (B./ 4181). They are among the most profound and practical mystical concepts in the interpretation of the themes of the fifth book of *Mathnavi*. Meanwhile, the theme of "God's forgiveness" has a significant frequency, which is in accordance with the content of *Mathnavi* Hymns. Through the orderly and coherent texture of hymns, Mowlana brings his received meanings closer to the discourse context of the audience.

The hymns of *Mathnavi* form an important part of the story in the process of understanding and deducing concepts (in the arena of Sufi epistemology) and explaining the details of the mystic world of Mowlana. Their integration with the experiences of the vast field of Sufism elevates the themes of the story in a mystical system, the result of which is the movement of the text from the complexities caused by metaphors and symbols towards precise and plural statements of meaning. Therefore, the meanings of *Mathnavi* stories do not seem repetitive. Mowlana's mental creativity and the diversity of his expression styles in the realm of mystical language combine a group of new mystical ideas in a stable composition called the "Hymn". Hymns are formed through thinking in Quranic structures, moral teachings and the mystical foundations of Islamic culture, and Mowlana's creative power in the field narrative. Some of the concepts of hymns have aimed at enriching the poetic images of *Mathnavi*, some have shaped the interpretation of the content of the stories, and some others have developed the allegorical and symbolic aspects of the themes from the path of mystical interpretation. Other forms of hymns have broadened the scope of Mowlana's thoughts.

Keywords: Mowlana's Hymns, the Fifth Book of *Mathnavi*, Mystical Language, Narratology, Discourse Analysis

کارکرد تبیینی مناجات در تحلیل داستان‌های دفتر پنجم مثنوی

طاهر لاوژه*

چکیده

بیان مسئله: مولانا برخی از اندیشه‌ها و تجارب عرفانی خود را تنها در گونه ادبی «مناجات» بیان می‌کند. وی افزون بر ایجاد نوعی فرم ویژه خلاقانه در مناجات، کارکرد برجسته آن را در انتقال مفاهیمی وضع می‌نهد که مقصود غایی داستان‌هایی در مثنوی با کاربرد آن حاصل می‌شود. هدف اصلی پژوهش عبارت است از: بررسی وجوه هنری این نوع ادبی در قالب زبان عرفانی؛ نقش بارز آن در بیان نکته‌های باطنی با شناخت روایت و تحلیل گفتمانی و نیز چگونگی بسط موضوعات متکثر در گذر تلفیق آنها در یک شبکه پیچیده منسجم و هماهنگ.

روش: این پژوهش به شیوه توصیف و تحلیل داده‌ها و مبتنی بر مبانی نقد و نظریه، با توجه به یک حدیث و چهار داستان از دفتر پنجم مثنوی و در ۶۹ بیت به انجام رسیده است.

یافته‌ها و نتایج: در اشاره به برخی یافته‌ها می‌توان گفت خطاب‌های عاطفی مولانا در شکل مناجات، زبان ویژه‌ای، هم در شکل و هم در محتوای آن می‌آفریند که نگرش تأویلی او را در دریافت معانی خاصی به این شیوه نشان می‌دهد؛ نیز تأکید می‌کند که این شیوه بیان علاوه بر ایجاد توازن و انسجام در میان اجزای داستان و از لابه‌لای پیچیدگی‌های معانی ضمنی، بعضی دلالت‌های عمیق و گسترده متن را به گونه مشخص تری ظاهر می‌کند؛ این قابلیت خوانش‌های متعددی از موضوع ارائه می‌دهد و از این طریق بر عملکرد کیفی خواننده برای درک صحیح‌تر وی از پیام‌های آن تأثیری آشکار می‌گذارد؛ بدین ترتیب علاوه بر القای مفاهیم عمیق عاطفی به خواننده، برخی خلأهای انتقال و دریافت شناخت دقیق مضامین عرفانی هم جبران می‌شود.

واژه‌های کلیدی

مناجات‌های مولانا؛ دفتر پنجم مثنوی؛ زبان عرفانی؛ روایت‌شناسی؛ تحلیل گفتمان

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، t.lavzheh@pnu.ac.ir

۱- مقدمه

در مجموعه ادب فارسی نوعی نیایش با بن‌مایه‌های عاطفی در متون دینی، ادبی و عرفانی یافت می‌شود که از شکل خاصی از آن با نام «مناجات» یاد می‌کنند و آن را نوعی از گونه‌های مهم ادبی به شمار می‌آورند. بسیاری از مصداق‌های آن را در آثار مشهور عرفانی می‌توان دید که در زمینه کلام به معانی متکثری دلالت می‌کند و نقش انواع آن تنها در «کاربردهای انتقال عواطف» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۴: ۲۵) شاعرانه و یا عارفانه نیست؛ بلکه معنای منظورشناختی آن، هم در حیطه عاطفه و هم در عرصه اندیشه بسی فراتر از آن نوع تبیین‌هایی است که عموماً در آثار محققان به آن اشارتی رفته است؛ بنابراین بررسی وجه جمال‌شناسانه این گونه ادبی اهمیت ویژه‌ای در تحلیل‌های هنری می‌یابد؛ زیرا هم کلام را در فرم و صورت آن آرایش می‌دهد و هم معنا را در سطحی متعالی عرضه می‌دارد.

در مثنوی اقسام مناجات را از نظر ارتباط دقیق و مؤثر صورت و معنا و حوزه تأملات و عواطف مولانا می‌توان دید. مولانا از لحاظ کاربرد مناجات در مثنوی بسیار ماهرانه کار می‌کند؛ به طوری که هر جا کلام به طور طبیعی اقتضای مناجات کند، بر مبنای اغراض و اهداف سخن آن را در طی سخنان خویش درج، و بیان خود را با آن تفسیر می‌کند. مثنوی ترکیبی متأثر «از کنشگری و خلاقیت ذهن و زبان صوفیانه در خوانش قرآن» (اکبری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۱۸) است؛ از این رو توجه به مفاهیم و مضامین برخاسته از آن برای درک بهتر معنای عرفانی در نوعی روایت ویژه و نیز بافت کلام ضرورت می‌یابد؛ به سبب پویایی فرم اثر و تقویت ویژگی‌های ترغیبی زبان مثنوی، نقش آفرینی آن در روند اصلی قصه‌ها برجستگی می‌یابد. در این مقاله همه مناجات‌های دفتر پنجم مثنوی را برای پژوهش انتخاب کرده‌ایم و کارکرد تبیینی آنها را از نظر صورت و معنی، مبتنی بر گزاره زبان عرفانی در زمینه داستانی و بر مبنای تحلیل گفتمانی آن در قالب روایتی ویژه واکاوی خواهیم کرد.

تعیین کارکرد مناجات در ارزیابی داستان‌های مثنوی و از نظر تبیین مبانی هنری آن اهمیت دارد؛ بر این اساس عمق بینش و ظرافت هنری مولانا در فرم و درون‌مایه، هم به لحاظ پختگی فکر و تنوع اندیشه‌ها و هم از نظر ساختار داستان‌پردازی و کیفیت روایت حکایت و تحلیل گفت‌وگوهای شخصیت‌های اصلی قصه به طور دقیق بررسی می‌شود. در ادامه، تحلیل مباحث بر همین مبنا صورت می‌پذیرد.

۱-۱ بیان مسئله

«مناجات» در متون دینی، ادبی و عرفانی همانند یک گونه ادبی خاص، مصداق‌های متعددی دارد و با رقت احساس شدیدی همراه می‌شود؛ نیز سوز و گداز ناشی از زبان و بیان آن در خواننده شوری برمی‌انگیزد و بر عاطفه او تأثیر می‌گذارد. مناجات‌های مثنوی مصداق کلام را در مفاهیم گسترده آن به طور برجسته‌تری می‌نمایاند و بیانی عاطفی، صمیمی و تأثیرگذار به آن می‌بخشد؛ نیز غنای درون‌مایه آن را فراهم می‌آورد و فضای گفتمانی را به صحنه‌ای تجسمی و نمایشی مبدل می‌کند. مناجات نوعی بینش هنری دقیق مبتنی بر مکاشفات باطنی است که نکات و ظرایف مفاهیم ناشی از تقابل عالم غیب و شهادت (رک. مقدمه شفیع کدکنی بر عطار، ۱۳۹۳: ۲۷) را در کلام مولانا عمیق و استوار جلوه می‌دهد.

برای تبیین افکار و اندیشه‌های مولانا در ضمن داستان‌های مثنوی و توجه به مضامین عمیق‌تر و نیز برای تحلیل برخی داستان‌های آن، نقش مناجات را در بیان مفاهیم صوفیانه مولانا در گستره تفسیر و تأویل مضامین آنها در قالب روایت

ویژه او بررسی کردیم تا نشان دهیم که مولانا چگونه معانی ناتمام داستان‌های خود را به محتوای مناجات‌های مثنوی پیوند می‌زند و چه‌سان معانی ناشی از تداعی‌های متعدد ذهنی، وی را به ساحت مناجات می‌کشاند تا بخشی از روایت‌های دقیق داستان را از این طریق امکان‌پذیر کند. این مسئله علاوه بر اینکه ضرورت انجام پژوهش را نشان می‌دهد، دلالت‌های آشکار و پنهان متن را برجسته‌تر می‌کند؛ همچنین خوانش‌های متعددی از طریق تقابل‌های دوگانه (رک. اسپرهم و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷) میان فطرت و طبیعت و غیب و شهادت در قالب نجوای درونی مخلوق در هیأت مناجات ارائه می‌دهد. مولانا در ضمن ورود به عرصه رازآلود «قلمرو ادراک بی‌چون» و رمزگشایی از پیچیده‌ترین و ناشناخته‌ترین موضوعات عالم هستی در حوزه معرفت بشری (رک. پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۲۵۵)، دقیقه‌های عرفانی را در گونه مناجات تجسیم می‌بخشد. هرگاه بیان به روایت پیچیده‌ای در ابلاغ پیام عارفانه بر خورد، «حاصل در خویش فرورفتن» برای شکار صورت‌هایی از معانی ضمنی، مناجات است و این کیفیت علاوه بر اینکه تصاویر متعددی از عاطفه را در جنبه انفسی مولانا می‌نمایاند (رک. شفیع کدکنی، ج ۱، ۱۳۸۸: ۸۷-۸۸)، موقعیت روایت را هم تغییر می‌دهد و متن را نیز به سمت تکثر مفاهیم متنوع در قالب گفتمان‌های متعدد هدایت می‌کند.

این مقاله در محدوده مناجات‌های دفتر پنجم مثنوی، تفسیر و تبیین تصاویر و معانی داستان‌های آن را به لحاظ بافتار گفتمانی در ارتباط با شخصیت‌های داستانی از نظر می‌گذراند. سهم مناجات در این دفتر به نسبت اندک است،^۱ ولی همین مقدار، دقت نظر و وسعت مشرب و جهان روحی و اسلوب بیان هنری مولانا را با تمام ظرایف آن نشان می‌دهد و به تمامی کیفیت نوکردن مضامین مکرر و آفرینش معانی جدید عرفانی را از طریق زبان ویژه عرفانی آشکار می‌کند. تعداد ابیات مناجات‌های بررسی شده از ۴ تا ۱۴ بیت متغیر است. برای سهولت در امر پژوهش، تحلیل داده‌ها با استفاده از جدول و نمودار صورت می‌گیرد و دقت در این کیفیت در حصول نتیجه علمی فایده می‌رساند.

۲-۱ پیشینه پژوهش

محققان موضوع حاضر را از منظر مولانا و با رویکردهای نظری تحلیل کرده‌اند و پژوهش آنان اغلب به بررسی انواع دعاها و مناجات‌ها - و نه تحلیل عاطفی و اندیشگانی و نقش آنها در تفسیر و تأویل مضامین داستانی - اشاره دارد. کتاب‌هایی مانند مناجات در ادب فارسی (یاسی‌پور، ۱۳۸۲) و مناجات و زمزمه‌های عاشقانه (صادقی اردستانی، ۱۳۸۳) به صورت کلی در این باره نوشته شده‌اند؛ افزون بر اینها، در تفسیر مناجات عارفانه - اغلب در بطن آثاری که به تشریح و تبیین این نوع متون اختصاص دارد - اشاراتی در این باره شده است (رک. شفیع کدکنی، ۱۳۹۴: ۲۰-۲۶). در مقاله «نیایش در اندیشه مولوی» (علمی، ۱۳۸۸) مناجات رابطه میان انسان و خدا و از مسائل مهم در ادیان توحیدی دانسته می‌شود و سپس مفهوم نیایش، دعای واقعی، انگیزه و انواع آداب استعجاب دعا بررسی شده است. قنبری و مکی آبادی (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی مبانی دعا از منظر مولوی با تأکید بر مثنوی» پیش فرض‌های اساسی پیرامون امر دعا را بررسی می‌کنند و معتقدند که دعا راهی برای کسب شناخت بهتر از خدا و انسان و حصول به معرفت است. محمودی و ولی محمدآبادی (۱۳۹۵) در مقاله «دعا از دیدگاه ابن عربی و مولانا» بر آن‌اند که بخش تأمل‌برانگیزی از آثار عرفانی برجای مانده، درباره دعاست و در زمینه دعا افکار و عقاید ابن عربی را در اندیشه‌های مولانا نشان می‌دهند. لاوژ (۱۴۰۱) در مقاله «مناجات - قصه‌های مثنوی» نقش مناجات را در تفسیر و تأویل داستان‌های مثنوی بررسی می‌کند و معتقد است که مولانا مفاهیم نمادین، انتزاعی و ضمنی قصه را با کاربرد ویژه مناجات برای تبیین مطلب و تفهیم خواننده تشریح

می‌کند.

در محدوده بررسی‌های نگارنده، درباره کارکرد مناجات، در جایگاه یک گونه ادبی، در تبیین داستان‌هایی از دفتر پنجم مثنوی، به جز مقاله اخیر که همه مثنوی را به صورت کلی بررسی می‌کند، پژوهشی اختصاصی و تحلیلی انجام نگرفته است. دلیل بررسی این موضوع در دفتر پنجم هم آن است که نسبت به سایر دفترها، بیشترین تعداد ابیات مناجات در آن به چشم می‌آید که معانی حاصل از آن با ساختاری متمایز، منسجم و هماهنگ با مفاهیم متن مدنظر تلفیق می‌شود؛ همچنین موضوعات و مضامین آن در قالب اصطلاحات دقیق عرفانی تنوع و تعدد چشمگیری را در تصویر آفرینی‌های مولانا نشان می‌دهد؛ واژه‌ها و اصطلاحاتی از قبیل هستی‌نهان و آشکار، تبدیل اعیان، تمکین و ثبات، امر گن و بسیاری مفاهیم دیگر که در ادامه باز به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود. از همان آغاز دفتر پنجم، سلسله مباحث از «وجود و هستی» صوفیانه شروع و در خاتمه به «برگشت و رجوع» عارفانه پایان می‌پذیرد. همین معنی وجه نمادین نگرش‌های مولانا را در این دفتر نمایان می‌کند. این مفاهیم که از مضامین عمیق و پیچیده مدنظر مولانا به شمار می‌آیند، در مناجات‌های این دفتر نیز با برجستگی هر چه تمام‌تر موضوعیت دارند. همین مسئله ایجاب می‌کند که موضوع حاضر با دقت بیشتری در جزئیات آن و به صورت موردی مطالعه شود.

در این مقاله به شیوه تحلیل مفاهیم و براساس مبانی نقد و نظریه می‌پرسیم که چگونه می‌توان از طریق مطالعه در زبان عرفان مولوی، مضامین متعدد مناجات را در فهم محتوای قصه‌های آن دریافت و به نکات تازه‌ای، هم در شناخت فرم و هم در کشف معنا دست یافت؛ نیز مولانا در زمینه روایت و بسط مفاهیم عرفانی از طریق تحلیل انواع گفت‌مان در مناجات و در فضای بافت‌محوری آن - که با توجه به مجموعه‌ای از ابیات تشخیص داده می‌شود - چگونه به خلاقیت و نوآوری دست می‌زند. تحلیل جزئیات این موضوع با بررسی تمثیل‌ها و نمادها و آگاهی بر شگردهای زبانی و ارزش‌های عاطفی در داستان‌هایی انجام می‌شود که مناجات در آنها کارکرد آشکاری برای تفسیر و تشریح اندیشه‌های صوفیانه مولانا به قصد ترغیب ذهن مخاطب دارد و این امر به توضیح مبسوط‌تر مفاهیم عرفانی از مولوی و درک مؤثرتر آن از جانب خواننده می‌انجامد. این مهم هم ضرورت انجام تحقیق حاضر را روشن می‌کند و هم از نظر تحلیل فرمی و محتوایی موضوع، تفاوت‌های آشکاری را با پیشینه تحقیق برجسته می‌کند.

۲- مناجات‌های مثنوی

مناجات در تفسیر پاره‌ای از مفاهیم سمبلیک و تأویل درون‌مایه‌های نمادین و رمزی داستان‌های مثنوی کاربرد دارد. مولانا در قصه‌های مثنوی در نوعی عالم بی‌نظیر کلامی در پی دستیابی به امکان تبیین بیشتر مباحث مکتب معرفتی خود برای آفرینش ساختاری کامل‌تر و منسجم‌تر در مثنوی است. تردیدی نیست که مناجات‌های مثنوی در تأویل و تشریح مضامین و مفاهیم متعدد داستان به‌طور تأمل‌برانگیزی نقش دارد؛ زیرا مولانا معانی آن را به گونه‌ای در بطن مضامین داستان می‌پرورد که زمینه داستانی آن را در تبیین مفاهیم روایت تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ بنابراین، مجموعه‌ای از اطلاعات به دست می‌آید و در نتیجه آن صحنه‌هایی جدید خلق می‌شود (رک. سجودی، ۱۳۸۷: ۱۵۶) که چشم‌اندازهای بسیاری را به نمایش می‌گذارد؛ بر این اساس، استنتاج روشن از اغراض سخنان عمیق عرفانی در شکل تمثیل‌ها، استعاره‌ها و نمادها و تشریح بعضی از نکته‌های دقیق داستان، ضرورت مناجات را در مثنوی تبیین می‌کند.

مولانا مبانی اندیشگی خود را از طریق «وحي دل» و دامنه قابلیت زبان می‌گسترده و گویی در قلمرو فرم نیز به همین سان عمل می‌کند؛ بنابراین، صورت اشعار او به هیچ‌روی از راه الگوهای بیانی سایر ادیبان و شاعران به وجود نمی‌آید. بیان هر نوع معنی منسجم حاصل از تأمل در اندیشه‌های عرفانی در مثنوی از غلبه حق و تجلی الهی بر افکار باطنی مولانا و از ناحیه «قلمرو ادراک بی‌چگونه سرچشمه می‌گیرد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۷۱)؛ برای نمونه، در میانه تمثیلی در تشریح «حدیث الکافر یا کُلُّ...» «قصه آن حکیم که دید طاوسی را...» و در اشاره به «انکار اهل تن غذای روح را»، هر چند به ظاهر داستان را قطع می‌کند، «منظومه منظم و هماهنگ و منسجمی از عاطفه و اندیشه» را در بیان مناجاتی خویش می‌آفریند که برای تکمیل معنایی حدیث مد نظر ضرورت دارد:

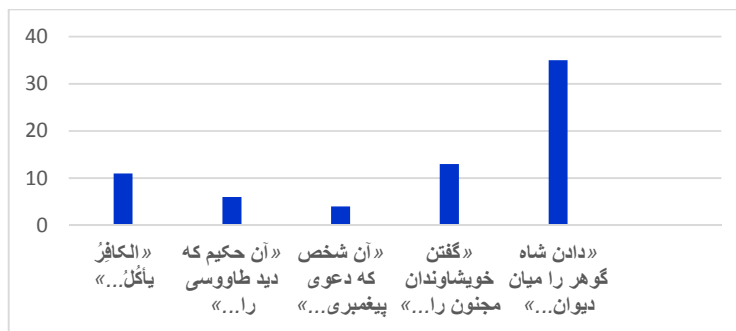
ای خدای بی‌نظیر ایثار کن گوش را چون حلقه دادی زین سخن
گوش ما گیر و بدان مجلس کشان کز رِحیقت می‌خورند آن سرخوشان
چون به ما بویی رسانیدی ازین سر میند آن مشک را ای رب دین!
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۳۰۵-۳۰۷)

در چنین موقعیت‌هایی که انتظار مخاطب افاده معنوی سخن است، توسل به مناجات نتیجه غلبه احوال درونی و مایه‌های عاطفی عارف بر کلام خویش برای بیان تجربه عرفانی است؛ چنین می‌نماید که مولانا - به گفته برخی - حتی در لحظه‌های استغراق نیز همه دانش‌هایی را که در طی ممارست و مطالعه و از طریق مشاهده باطنی فرا گرفته است، به خاطر دارد و آنها را در مواقع لزوم به یاد می‌آورد (بهنام‌فر و سنجولی جدید، ۱۳۹۷: ۵۷)؛ بدین ترتیب، مناجات را نیاز فکری و عاطفی خود برای برداشت‌های معنوی در زمینه داستان و از طریق روایت بدیع آن می‌داند که برای زدودن ابهام متن و تلطیف سخن و حفظ جنبه هنری فرم اثر و فراهم کردن امکان دریافت و درک خواننده از معنا اهمیت می‌یابد. در ادامه درون‌مایه مناجات‌های دفتر پنجم مثنوی با استفاده از جدول و نمودار در جزئیات دقیق‌تری تبیین می‌شود.

جدول شماره ۱: مناجات‌های دفتر پنجم مثنوی

شماره	مصرع اول بیت مناجات	شماره ابیات	شماره بیت	عنوان
۱	ای خدای بی‌نظیر ایثار کن	۳۰۵-۳۱۵	۱۱	حدیث مصطفی (ص) که الکافر یا کُلُّ...
۲	ای مبدل کرده خاکی را به زر	۷۸۰-۷۸۵	۶	قصه آن حکیم که دید طاوسی را...
۳	ای دهنده قوت و تمکین و ثبات	۱۱۹۷-۱۲۰۰	۴	قصه آن شخص که دعوی پیغمبری می‌کرد...
۴	یا الهی سگرت ابصارنا	۳۳۰۷-۳۳۱۹	۱۳	داستان «گفتن خویشاوندان مجنون را که حُسن لیلی...»

داستان «دادن شاه گوهر را میان دیوان و...»	۶	۴۰۹۵-۴۰۹۰	ای همایی که همایان فرخی	۵
	۸	۴۱۱۷-۴۱۱۰	عفوهای جمله عالم ذره‌ای	
	۱۴	۴۱۶۳-۴۱۵۰	عفو کن ای عفو در صندوق تو	
	۷	۴۱۸۱-۴۱۷۵	عفو کن زین بندگان تن‌پرست	
۶۹		جمع ابیات		

شکل شماره ۱: مناجات‌های مثنوی در دفتر پنجم

۳- تفصیل موضوع

مولانا در تبیین مفاهیم یک حدیث و چهار داستان بلند دفتر پنجم، برخی از مقاصد سخنان خود را در قالب مناجات بیان می‌کند. او در تفسیر مضامین حدیث شماره ۱ و داستان‌های شماره ۲ تا ۴، هر کدام یک بار از آن استفاده می‌کند و در توضیح معانی داستان شماره ۵، چهار بار و به تناوب از این گونه ادبی بهره می‌برد. در این دفتر، سه بار از عنوان «مناجات» (ردیف‌های ۱ تا ۳) یاد شده است و دیگر مناجات‌ها در میانه داستان و یا تمثیلی آمده است. همه مناجات‌هایی که در ضمن داستان‌های اشاره شده آمده‌اند، لحظه‌به‌لحظه به غنای صورت شعری مثنوی و نیز تقویت بنیان فکری و اندیشگی مولانا در پیام‌های عرفانی‌اش کمک می‌کنند و با روایتی ممتاز در عرصه گفت‌وگوهای زنده، دیدگاه‌های پنهان او را در هزارتوی رازآلود مناجات نشان می‌دهند (میرزایی و همکاران: ۱۳۹۵: ۲۸۱). آن دسته از مناجات‌هایی که در پایان داستان‌ها قرار گرفته‌اند، نتیجه دلخواه عارف و مخاطب را در دریافت محتوا به دست می‌دهند و از همین روی همانند جمع‌بندی مفاهیم باطنی و پنهان داستان به نظر می‌رسند که در بطن مناجات تفسیر شده‌اند و عرصه گفت‌وگو با متن را فعال می‌سازند. سیر صعودی ابیات مناجات در پایان دفتر پنجم از نظر تعداد ابیات، اهمیت کارکرد آن را برای بیان نکات دقیق در دیدگاه مولانا به نیکی نشان می‌دهد.

۴- تحلیل و بررسی

در بینش مولانا، زبان (قال) و حقیقت (حال) برای ایجاد انسجام معنوی و هماهنگی شعر عرفانی پیوندی راسخ دارند. ویژگی انکشاف و یا استتار حقیقت را می‌توان همواره در فضای زبان مثنوی شریف و در عرصه گفت‌وگوها و اقسام روایت دید. در میانه بیان معنا و پیوند ژرف آن با عاطفه و احساس اغلب شورانگیز عارف، مناجات بهترین شکل ممکن در قوت اندیشه و تنها عامل یگانه در تعمیق مضمون سخنان عارفانه و صورت منظومه ویژه صوفیانه اوست. از همین جاست که واژه‌ها و ساختارهای زبانی در بافت گفتمانی مناجات تحولی بنیادین می‌یابند تا نقش حیاتی خود را مبنی بر انتقال پیام در زمینه‌ای نظام‌مند و قاعده‌مند به‌درستی ایفا کنند. مناجات، تجسم قرب بنده و خداوند در این ارتباط مستمر دوسویه است که امکان گفت‌وگو را در زمینه حدیث نفس شخصیت‌ها مقدور می‌کند. از اشارات متعدد مولانا درمی‌یابیم که وی توانایی در شناخت برخی پدیده‌ها و عناصر و مثلاً «روح» و مفاهیمی از این دست را جزو اموری می‌داند که گاهی از طریق پرورش دل و اشتیاق به معرفت کشفی و شهودی در هیأت مناجات حاصل می‌شود؛ در همان حال، توجه به این مقوله تمامی وجود را با عجز و هراسی شامل مواجه می‌کند (بالو، ۱۳۹۹: ۹۵)؛ حال آنکه در مناجات، آشکارا از این اضطراب شدید درونی کاسته می‌شود و آرامش حاصل از فرم و معنای آن برگرفته از جهان‌نگری عرفانی مولاناست. بیان اینگونه معارف و در مواقعی خاص از کلام مثنوی، ما را به این نتیجه می‌رساند.

مولانا از طریق مناجات برخی ابهام‌ها و پیچیدگی‌های مفاهیم شهودی را با زبان عرفان از ساحت متن می‌زداید. در این موقعیت به شیوه مکاشفه، اسراری را می‌شکافد و تمثیل‌ها و نمادهایی در بیان معنا می‌آورد که در حالت عادی میسر نیست؛ نیز از این طریق هیجان و شور عاطفی عمیقی به تصویرهای روشنی از مکاشفه مفاهیم بلند می‌بخشد و تا حد امکان روایت را دست‌خوش تحول می‌کند. مولانا از راه تمثیل‌ها و نمادها برای دریافت صحیح معنی (رک. لاوژه، ۱۴۰۰: ۲۲۴-۲۳۱) به بیان حکمت‌ها و مواعظ تأکید می‌ورزد و در آفرینش مضامین شهودی و باطنی و تفهیم آن به مخاطب در عقبه مشکلات می‌افتد؛ سپس با استفاده از مناجات، فرم و معنای مدنظر خود را ترمیم می‌کند و به همین منظور گویی برای مدت کوتاهی بخشی از کارکرد تعلیمی مثنوی را کنار می‌گذارد و بار معنایی کلمات خود را بر دوش عواطف و احساسات ناب و زلال می‌نهد و این کیفیت را در جای‌جای مثنوی و در نمودهای متنوع تکرار می‌کند. به اعتقاد برخی، از آنجا که در اشاره به نمادها بیان به صورت استعاره‌های بدون قرینه درمی‌آید و عناصر داستان حکم رمزهایی را می‌یابد که گشودن آنها مخاطب را به تأمل بر متن و فعالیت ذهنی فرامی‌خواند (پورنامداریان، ۱۳۸۵: ۶۰)، در تلاقی همین تصریح‌ها و رمزها، خلق دوباره مناجات شکل می‌گیرد و به سبب تکمیل معانی در خدمت زبان عرفانی درمی‌آید تا نکته‌ها از آن تفسیر و تعبیر شود:

يَا خَفِيَ الذَّاتِ مَحْسُوسَ الْعَطَا	أَنْتَ كَالْمَاءِ وَنَحْنُ كَالرَّحَا
أَنْتَ كَالرَّيْحِ وَنَحْنُ كَالعُبَارِ	تَخْتَفِي الرِّيحُ وَغَبْرَاهَا جِهَارِ
تو بهاری ما چو باغ سبز خوش	او نهان و آشکارا بخششش
تو چو جانی ما مثال دست و پا	قبض و بسط دست از جان شد روا
تو چو عقلی ما مثال این زبان	این زبان از عقل دارد این بیان

تو مثال شادی و ما خنده‌ایم که نتیجه شادی فرخنده‌ایم
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۳۳۱۰-۳۳۱۵)

حرکت مستمر و تنگاتنگ داستان، تمثیل و مناجات در مثنوی، هر لحظه شگردی تازه در تفسیر موضوع و تأویل مفهوم پیچیده عرفانی می‌یابد. نکته مهم در این باره، پیوند استوار و هموار عاطفه و معنا (پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۱۶۳) و انسجامی ترکیبی است که مولانا به ساختار مثنوی می‌دهد. سخن درباره برخی از مهم‌ترین معانی و اصطلاحات عرفانی است که نه برای یادآوری آن در نقش تعلیمی، بلکه برای استفاده از قابلیت زبان شعر در زمینه ابهام‌زدایی زبان عرفانی به کار می‌رود؛ اصطلاحاتی مانند عشق و مستی، معرفت و شناخت، عطا‌های آشکار ربانی، راز و سر عاشقی، تصویر و جان، عفو و غفران الهی، قبض و بسط، لطف و قهر، جهل و علم، وصال و فراق، حلم و خلم، رجوع به عالم برین و مفاهیمی دیگر است که یادآوری این مجموعه از مضامین با اهداف و معانی چندلایه خود، برای مخاطب برجستگی خاصی را در مناجات‌های دفتر پنجم مثنوی نشان می‌دهد. از سوی دیگر، چنانکه در ادامه هم خواهیم دید، برخی از داستان‌های لطیف و تمثیل‌های ظریف را در این دفتر می‌توان یافت که از طریق مفاهیم گسترده مناجات تکمیل شده‌اند و اسلوب چشمگیر مولانا در استفاده از این گونه ادبی هم درک همین صورت‌هاست. او پس از بیان گفت‌گوهای بسیار و متعدد اشخاص داستان می‌کوشد تا دیدگاه‌های آنان را بسط دهد. زبان او وارد بافتی گسترده از مجموعه بینش‌ها و اندیشه‌ها می‌شود و آمیزه‌ای از ایدئولوژی‌های تکرارناشدنی را به نمایش می‌گذارد؛ در آن عرصه گسترده گفت‌گو تا بی‌نهایت ادامه می‌یابد (مقدادی، ۱۳۹۳: ۱۰۷) و اینجاست که سخن وی جمال صورت و کمال معنی را نمود می‌بخشد و هنری متعالی از آن پدید می‌آورد که خاص اوست:

چند حرفی نقش کردی از رقوم سنگ‌ها از عشق آن شد همچو موم
نون ابرو، صاد چشم و جیم گوش برنوشتی فتنه صد عقل و هوش
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۳۱۰-۳۱۱)

مولانا در حالت مناجات و با مشاهده دقیق صورت‌ها و شکل‌ها خواننده را به عوالمی از خلاقیت شگرف هنری می‌برد و از کشف رموز عمیق و اشارات دقیق سخن به میان می‌آورد؛ او هر لحظه نکته‌ای معنوی را به مفهومی رساتر و روشن‌تر یادآوری می‌کند. وقتی خیالات دلپذیر معشوق در ذهن و ضمیر وی راه می‌یابد، در همان هنگام کمال مقصود و غایت را پیش خاطر می‌آورد و این کیفیت که در مناجات «گفتن خویشاوندان مجنون را...» آمده است و راه و رسم اصحاب شریعت و یاران طریقت و معانی^۲ را می‌نمایاند، به صورت ملموس‌تری جلوه می‌کند:

جنبش ما هر دمی خود آشهد است که گواه ذوالجلال سرمد است
ای برون از وهم و قال و قیل من خاک برفرق من و تمثیل من
بنده نشکبید ز تصویر خوششت هر دمت گوید که جانم مفرشت
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۳۳۱۶-۳۳۱۹)

این خصایص از علل شورانگیزی مناجات‌های دفتر پنجم مثنوی است و دقت کافی در آنها طریقه‌ای راهگشا برای ادراک معارف شهودی و فهم مقاصد کلام در آن بافتار ویژه خواهد بود. گویی جهان معنایی مولوی بدون مشارکت در

گفت‌وگو با مخاطبی مثالی تهی از پیامی عرفانی است (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۸۶)؛ از همین روی، در مناجات یادشده طرف‌های گفت‌وگو در قالب شخصیت‌ها هر لحظه تغییر می‌یابند و یک بار در شکل غایب و بار دیگر در نوع مخاطب ظاهر می‌شوند و پیوسته محل قرارگرفتن آنها در بافت کلام جابه‌جا می‌شود. این تنوع‌ها و تکرارهای نامکرر را بسیار می‌توان دید و همه آنها نتیجه تجربه هنری و خلاقانه اوست.

مولانا در مناجات به جایگاه انسان‌ها و طبقات افراد بسته به میزان سطح بینش و معرفت آنان توجه می‌کند (رک. کاظمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۹). او تحت تأثیر غلبه شدید زبان قرآن و بیان عرفان بر ذهن و ضمیر خویش، هرگاه بخواهد در بیان تعالیم مثنوی به مفهوم یگانه‌ای تأکید ورزد، غالباً از جملات و عبارات عربی بهره می‌گیرد و یا در شکل تأویل، در مفاهیم قرآنی و اندیشه‌های متأثر از تأمل در آن سخن می‌گوید. در مناجات زیر خود را در زمره اهل غفلت می‌نکوهد تا دقیقه‌ای برخاسته از تجربه‌های ژرفی در حوزه مفاهیم عرفانی را القا کند:

يَا إِلَهِي سَكَّرْتَ أَبْصَارَنَا فَاغْفُ عَنَّا أَتَقَلَّتْ أَوْزَارُنَا
يَا خَفِيًّا قَدْ مَلَأْتَ الْخَافِقِينَ قَدْ عَلَوْتَ فَوْقَ نُورِ الْمَشْرِقِينَ
أَنْتَ سِرٌّ كَاشِفٌ أَسْرَارَنَا أَنْتَ فَجْرٌ مُفْجِرٌ أَنْهَارَنَا

(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۳۳۰۷-۳۳۰۹)

مولانا در بیان عمیق‌ترین نکات عرفانی، محدوده کلام را به قلمرو مناجات می‌برد تا هیجان‌های درونی خویش را به تصویر کشد. در داستان «دادن شاه گوهر را میان دیوان...» و به‌ویژه آنجا که سخن از ضرورت امتثال اوامر الهی در ظل ظلیل عنصر کلیدی عشق است (رک. اسپرهم و تصدیقی، ۱۳۹۷: ۸۷)، بعد از آشکارشدن خطای بندگان، منطق طبیعی روایت داستان را به سوی مفهوم «عفو و بخشش پروردگار» دگرگون می‌کند. او سخن را از «سلطان مجازی» می‌گرداند و خطاب‌ها را متوجه «سلطان حقیقی» می‌کند:

ای همایی که همایان فرخی از تو دارند و سخاوت هر سخی
ای لطیفی که گل سرخت بدید از خجالت پیرهن را بر درید
جز که عفو تو که را دارد سندن؟ هر که با امر تو بی‌باکی کند
غفلت و گستاخی این مجرمان از وفور عفو توست ای عفولان

(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۰۹۰-۴۰۹۵)

با توجه به استنتاج خویش از مسائل پیچیده عرفانی - کلامی نشان می‌دهد که تنها مؤثر حقیقی بر پدیده‌ها و امور حادث در نظام هستی، خداوند است و بی‌خواست او هیچ امری امکان تحقق نمی‌یابد و اگر به دیده تحقیق بنگریم مبنای انجام امور آدمی بر مدار «کسب فعل» است و فراتر از آن، مبنا و حقیقتی ندارد (رک. حاتمی، ۱۳۹۹: ۶-۷). مولانا در ادامه، بر این مفهوم تأکید می‌ورزد که خداوند بنابر غلبه رحمت خویش، از جانب بنده‌اش عذر می‌خواهد، به قول سعدی:

کرم بین و لطف خداوندگار گنه بنده کرده است و او شرمسار

(سعدی، ۱۳۷۱: ۱۴)

همین موضوع در ادامه بحث پیگیری می‌شود و مناجات‌های دیگری که در ادامه تفسیر آخرین داستان دفتر پنجم

مثنوی می‌آید، موضوع عفو خداوند را در خطای بنده برجسته می‌کند. برای تبیین این نکته، مولانا توضیح می‌دهد که رحمت پروردگار وابسته به قابلیت و استحقاق آدمی نیست (رک. مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۱۵۸) و نشأت گرفته از احسان بی‌دلیل اوست. برای ادامه روند توضیح «عفو و گناه» در داستان، بهترین امکان سخن آفرینی و تکمله معنایی آن در مثنوی از طریق مناجات فراهم می‌آید؛ در این حالت ضمن اثبات این دیدگاه که عاقبت نیکو وابسته به تفضل الهی است و ارتباطی با حسن عمل انسان ندارد (رک. شفیع کدکنی در مقدمه بر عطار، ۱۳۹۳: ۲۸)، وجه توجیه‌ناپذیر نتیجه پایانی روایت داستان در دیدگاه مخاطب مقبول به نظر آید:

عفوهای جملۀ عالم ذره‌ای عکس عفو ت ای ز تو هر بهره‌ای
عفوها گفته ثنای عفو تو نیست کُفُوش، اُیْهَآ النَّاسُ اتَّقُوا
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۱۱۰-۴۱۱۱)

اشارت‌های دقیق مولانا در تفسیر و تأویل مباحث مهمی مانند «نیستی» و «فنا فی الله» که در ضمن آن، محو و فنا صفات مذموم انسان را از طریق کسب خصایل عالی و در اثر مراقبه و مکاشفه می‌داند، دیگر بار کلام مولوی را به استمداد از عفو پروردگار دلالت می‌دهد. هدف غایی داستان، توجه به فرایندهای پیچیده درون است؛ در این صورت حرکت از ظاهر به باطن در مراحل تکامل آدمی اتفاق می‌افتد و نمودهای این معنا در موقعیت مناجات شخصیت‌ها هرچه بیشتر روی می‌نماید (رک. تولان، ۱۳۸۶: ۱۴۶)؛ از همین روی، مناجات زبان حال شخصیت‌های داستانی واقع می‌شود و می‌توان کمال معنی را به آنان نیز نسبت داد. بخش مهمی از موضوعات عرفانی مدنظر مولانا در مثنوی و به‌ویژه در ارتباط با تأمل و تأویل جهان انفسی آدمی و کشف اسرار باطن او، با مناجات حاصل می‌آید.

این معنی را در حدیث «الْكَافِرُ يَأْكُلُ...» هم می‌یابیم. مولانا داستان را با اشاره به واقعیات زندگی آغاز می‌کند و به‌مرور افادات عرفانی خود را متناسب با ساختار خاص ذهنیت خویش از بیرون به درون توجه می‌دهد و به تعبیر برخی، برزخ میان محسوس و معقول را تعیین می‌کند (رک. کرین، ۱۳۹۲: ۶۴)؛ پس از آن، معانی را به سمت تمثیل و استعاره و در نهایت به سوی نماد می‌برد. این حرکت مداوم او بر گردش مفاهیم و در قالب حکایات و تمثیلات و نمادها در فضای مثنوی به‌طور مکرر دیده می‌شود (رک. خلیل‌اللهی و برج‌ساز، ۱۳۹۱: ۱۱۱) و این کیفیت را در فرم و معنای مناجات ظاهر و باطنی دیگرگونه می‌بخشد؛ نیز آن را از تکرارهای خسته‌کننده و ملال‌آور دور می‌کند تا شخصیت مدنظر او در پایان داستان از جسم به روح راه برد. بدین ترتیب جهان‌بینی مولانا به قلمروهای وسیع‌تر و فراخ‌تری می‌گشود و این معنی او را تا حقیقت بی‌کرانه معرفت الهی نزدیک می‌کند:

ای خدای بی‌نظیر ایشار کن گوش را چون حلقه دادی زین سخن
گوش ما گیر و بدان مجلس کشان کز رحیقت می‌خورند آن سرخوشان
چون به ما بویی رسانیدی از این سر میند آن مشک را ای رب دین
از تو نوشتند از ذکورند از اناث بی‌دریغی در عطا یا مستغاث
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۳۰۵-۳۰۸)

مولانا در تعالیم خود با دو نوع مخاطب خاص و عام (رک. بخشی، ۱۴۰۰: ۶۸) ارتباط دارد و دو نوع مضمون

می‌آفریند: از یک سو وجود موهوم و ظاهری افراد را در قالب داستان روایت می‌کند و از سوی دیگر هدف غایی خلقت انسان را در پدیده‌ای خاص به نام «محو و نیستی» جست‌وجو می‌کند؛ البته هم‌زمان در زمینه زبان مثنوی و صورت هنری اشعار خود تلاش گسترده‌ای به کار می‌گیرد؛ زیرا زبان در اندیشه مولانا زبان هستی است و هستی نیز با تمام قلمرو خود در زبان تجلی می‌یابد (رضایی و کریمی دورکی، ۱۴۰۰: ۲۱۸) و تقویت آن همانند دست‌یافتن به مغز حقیقت تلقی می‌شود که از آن در مناجات به مفهوم بلند جان‌بخشی پروردگار تعبیر می‌کنند. در این هنگامه‌هاست که به نظر می‌رسد مولوی از تعلیم دست می‌کشد و یا دست کم زبان هنری او ویژگی‌ای می‌یابد که هم بر انکشاف حقیقت و هم بر استتار آن دلالت می‌کند. سپس با القای مفاهیم مؤثر عاطفی و تلفیق عاطفه و معنا، میان خواننده و مثنوی اتحادی معنوی پدید می‌آورد و در مجموع و در این حالت، نگاه ویژه مولانا بیشتر به واژگان معطوف می‌شود تا از گذر ملاحظه توأمان مخاطب خاص و عام، روایت مثنوی زبان حال خواننده شود:

جانشان بخش و ز خودشان هم مران	کام‌شیرین تواند ای کامران
رحم کن روی که روی تو بدید	فرقت تلخ تو چون خواهد کشید؟
... گبر می‌گوید میان آن سقر	چه غم بودی گرم کردی نظر؟
کآن نظر شیرین کننده رنج‌هاست	ساحران را خون‌بهای دست و پاست

(مولانا، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۱۱۲-۴۱۱۹)

در ادامه مناجات فوق از تلخی فراق سخن به میان می‌آید. گویی تمام دفتر پنجم مثنوی شرح نوعی وصال با معبود از گذرگاه «رجوع» است؛ چنین توفیقی به‌شیوه استمداد از الطاف الهی درخواست می‌شود و آنچه او را در مسیر اتحاد با معبود و وصال به معشوق یاری می‌دهد و واهمه فراق را از هستی وی می‌زداید، در اثر قابلیت‌های فضایل عشق صورت می‌پذیرد (رک. تابان‌فرد و رسمی، ۱۳۹۹: ۶۹-۷۰). تأکید بر همسانی و یا اختلاف دیدگاه‌های افراد در پیرامون اندیشه‌های مادی و معنوی آنان و ترغیب آنها به گرایش به سوی عالم معنا و حرکت در مسیر روشن آن، از مضامین بنیادین و متمرکز مولانا در مناجات به شمار می‌رود؛ این کیفیت با استفاده از روایت ماهرانه او و هماهنگی موقعیت‌های گفتمانی مناجات با آن معنا می‌یابد تا رابطه و گفت‌وگوی بین مثنوی و خواننده را در مجرای عشق همانند امری اجتناب‌ناپذیر نشان دهد:

از فراق و هجر می‌گویی سخن؟	هرچه خواهی کن و لیکن این مکن
صد هزاران مرگ تلخ شصت تو	نیست مانند فراق روی تو
تلخی هجر از ذکور و از اناث	دور دار ای مجرمان را مستغاث

(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۱۱۴-۴۱۱۶)

در میانه داستان «دادن شاه گوهر را میان دیوان...» سخن از گزاره‌های اخلاقی آدمی مانند «حلم و خشم» است. در این میان به‌شیوه مناجات از خداوند می‌خواهد تا او را به اقتضای لطف خود توفیق دهد تا به مهار آن بکوشد. مولانا در مناجات و به‌هنگام بیان دیدگاه‌های خویش به صراحت می‌گراید و در همان حال، تأثیرپذیری وی از مفاد آیات قرآنی مشهود است: «وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ» (بقره: ۲۵۳) «وَاللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ» (آل‌عمران: ۴۰) و بسط سخن، معانی شکارشده

را در پرده‌های مکاشفات درونی مولانا می‌پوشاند و این زنجیره متناقض صراحت و ابهام مفاهیم را - که برخاسته از نیاز هنری مولانا در خلق ایده‌ها و نگرش‌های نو است - می‌توان در مضامین مناجات‌های مطالعه‌شده یافت:

من کی آرم رحم خلم آلود را؟ ره نمایم حلم علم اندود را؟
 صد هزاران صفع را ارزانی‌ام گر زیون صفع‌ها گردانی‌ام
 من چه گویم پیشت اعلامت کنم؟ یا که وایادت دهم شرط کرم؟
 آنچه معلوم تو نبود چیست آن؟ و آنچه یادت نیست کو اندر جهان؟
 ای تو پاک از جهل و علمت پاک از آن که فراموشی کند بر وی نهان
 (مولوی، ۱۷۴، د ۵: ۴۱۵۳-۴۱۵۷)

مولانا در ادامه مناجات این داستان، در کشاکش بی‌قراری‌های ناشی از غلبه معنا و تسلط عشق بر جان و ضمیرش و تأویل اسرار الهی و الطاف خفیه او، نشانه‌هایی به دست می‌دهد که براساس آن، خود را از هویت بشری و جسم خاکی‌اش رها می‌بیند. او این امر را نتیجه انفاس روح‌بخش الهی می‌داند که محصول تعامل مفاهیم محوری (اسپهرم و همکاران، ۱۳۹۸: ۴) و موضوعات اصلی داستان و مناجات در بستر عشق است؛ برای یادآوری این معنی باز با مکاشفه عرفانی، مجرای سخن را به سوی مناجات می‌کشد تا سالکان مخلص و شیفته عشق (رک. نیک‌پناه و نوری، ۱۳۹۹: ۱۷)، تمامیت هستی خود را متعلق به ذات پاک الهی بدانند. برحسب ظاهر این نوع ابیات از زبان اشخاص داستانی و در عرصه گفت‌وگوهای مداوم آنان روایت می‌شود؛ اما از روی باطن مناجات خالصانه بندگان به درگاه حق است:

چون ز رخسار من تهی گشت این وطن تر و خشک خانه نبود آن من
 (مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۱۶۱)

در میانه «قصه آن شخص که دعوی پیغمبری می‌کرد...» و پس از ذکر تمثیل‌ها و تفسیر و تشریح نمادها و تأویل رمزها برای استنتاج از داستان یادشده، تقابل دعوت انبیا و انکار حق‌ستیزان را مطرح می‌کند؛ در واقع تقابل معتقدان و منکران عالم غیب و توضیح آن در شکل تمثیل و سپس در نوع قصه، موضوع تعلیمی مولانا واقع می‌شود. هرگاه معانی مدنظر مولانا در بیان تعالیم صوفیانه متعدد شود و شاخه‌های متکثر معناآفرینی از آن به ظهور رسد، مناجات آغاز می‌شود تا علاوه بر طرح و تفسیر و کشف معانی فراوان رمزی و تمثیلی در قالب تجربیات عرفانی و روایت منظم داستان، با ایجاد نوعی شور و عواطف شاعرانه و عاشقانه در فضای مثنوی در حد امکان بر کشش داستان بیفزاید و فرم (حروف) و محتوای (خرد) کلام را در گفتمان‌های متعدد برای بیان دیدگاه‌های گوناگون ارتقا ببخشد:

ز آن حروفش شد خرد باریک‌ریس نسخ می‌کن ای ادیب خوشنویس
 (مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۳۱۲)

مولانا براساس مفاهیم و تفکرات روان‌شناختی (رک. زمانی و محرمی، ۱۴۰۰) دقیق خویش و در بیان مراحل پرپیچ و خم سلوک، ضعف انسان را در برابر امیال نیرومند منفی و وسوسه‌های سلطه‌گر و گوناگون نفس‌طغیان‌پیشه و ویرانگر فریاد می‌آورد؛ بر همین اساس و به تناسب موضوع سخن و گسترش دیدگاه‌های چندوجهی و به اقتضای طبیعت روان کلام موزون خود، طرح روایی خود را در بافتار متن تغییر می‌دهد و روی سخن خود را متوجه رحمت خدا و طلب

عنایت او می‌کند. او برای اینکه سالک از گشایش‌های عقل به اندازه کافی برخوردار، چاره کار او را در راز و نیاز خاضعانه بنده‌وار می‌بیند:

ای دهنده قوت و تمکین و ثبات خلق را زین بی‌ثباتی ده نجات
اندر آن کاری که ثابت‌بودنی است قایمی ده نفس را که منشی است
صبرشان بخش و کفه میزان گران و ارهانشان از فن صورتگران
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۱۱۹۷-۱۱۹۹)

شیوه بیان مناجات هنری و دارای ظرافت‌های فراوانی است. زبان کنشگر مولانا ریزه‌کاری‌های حیرت‌زایی در خلق مضامین و مفاهیم مثنوی به هنگام کاربرد مناجات با استفاده از قابلیت‌های بلاغی متأثر از وجه ادبی و بلاغی قرآن مجید دارد؛ زیرا «ادبی‌بودن قرآن را بهترین راه حل فهم راستین آن می‌دانست» (اکبری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۰)؛ بنابراین، فرم مثنوی را در صورت هنری‌ترین نوع بیانی خود تجلی می‌دهد؛ تعریف‌ها و تمجیدهای بسیاری که از مثنوی دارد (رک. مولوی، ۱۳۷۴، د ۳: ۴۲۲۷ به بعد و همان، د ۴: ۳۴۵۹)، بر همین موضوع دلالت می‌کند و در آخرین داستان دفتر پنجم از خداوند چنین می‌خواهد:

چون کسم کردی اگر لابه کنم مستمع شو لابه‌ام را از کرم
ز آنکه از نقشم چو بیرون برده‌ای آن شفاعت هم تو خود را کرده‌ای
هم دعا از من روان کردی چو آب هم نباتش بخش و دارش مستجاب
هم تو بودی اول آورنده دعا هم تو باش آخر اجابت را رجا
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۱۵۹-۴۱۶۳)

او در پی تقویت یکی از بنیادهای محکم اندیشه صوفیانه، که غایت تلاش و همت آن بر «رجوع به سوی پروردگار» مفهوم و معنا می‌یابد، آخرین بیت مناجات را (۵۷ بیت پیش از اتمام دفتر پنجم) به مضمون «رجوع والا» اختصاص می‌دهد و ترکیبی از توصیف حالات درونی و عواطف عالی را در هم می‌آمیزد؛ یا به گفته محققان، ناگفته‌های متن را در عرصه پهناور فرهنگی می‌نمایاند (رک. یارمحمدی، ۱۳۸۵: ۳۵-۳۶) و بدین ترتیب دامنه ارتباط خود را در انتقال پیام صوفیانه و کارکرد ترغیبی متن به‌طور تأمل‌برانگیزی گسترش می‌دهد:

عفو کن زین بندگان تن پرست عفو از دریای عفو اولی ترست
عفوها هر شب از این دل‌پاره‌ها چون کبوتر سوی تو آید شها!
بازشان وقت سحر پران کنی تا به شب محبوس این ابدان کنی
پرزنان بار دگر در وقت شام می‌پرند از عشق آن ایوان و بام
تا که از تن تار وصلت بسکلند پیش تو آیند کز تو مقبل‌اند
پرزنان ایمن ز رجوع سرنگون در هوا که «إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»
(مولوی، ۱۳۷۴، د ۵: ۴۱۷۵-۴۱۸۱)

دفتر پنجم از توصیف صفات بهیمی در انسان، مانند «حرص و شهوت و جاه‌طلبی و آرزومندی‌های بی‌اساس» آغاز

می‌شود و به ذکر اشتیاق کثیر به «رجوع جاودانه» در نقطه کمال انسانی و به شکل مناجات پایان می‌یابد؛ نیز امکان رجوع باشکوه و سرشار از اشتیاق درونی در اثر تهذیب نفسانی بنده و عفو و جذبۀ الهی و عنایت بی‌پایان او را فراهم می‌کند. این معنی علاوه بر اینکه سیر تکاملی ساخت و صورت شعری مثنوی را در هیأتی بدیع و هنری نشان می‌دهد، آن را به «یکی از بلیغ‌ترین متون تعلیمی - عرفانی فارسی» (میرباقری فرد و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱۵) بدل می‌کند. دامنه داستان‌سرایی مولانا و استفاده فراوان وی از امکانات ادبی و بلاغی عرصه فراخ و گسترده‌ای دارد؛ به همین سبب، آنچه دریافت مفاهیم حاصل از این روایت مخصوص را برای مخاطب فراهم می‌کند، بیان مفاهیم روشن و «عمق تجربه روحی مولانا» در قالب مناجات است که تا حد امکان در این مقاله به چگونگی آن برپایه نقش روایت و گفتمان و رابطه متعادل فرم و محتوا و ارتباط زنجیره‌وار عاطفه و اندیشه در تحلیل مناجات‌های دفتر پنجم مثنوی پرداخته شد.

۵- نتیجه‌گیری

مولانا مناجات را در زمینه سخن عرفانی و مبتنی بر قابلیت‌های گسترده زبان آن با بهره‌گیری از شکل و درون‌مایه داستان‌های خود از نظر شگردهای داستان‌پردازی متحول می‌کند. او با استفاده از گونه ادبی مناجات اوج شعر صوفیانه را که حاصل تجربه عرفانی و شهود باطنی است، در پردازش صورت و در توضیح محتوا و نیز در تفسیر مفاهیم و تأویل مضامین صعب و پیچیده رمزی پدید می‌آورد. هر داستانی مضمونی اصلی را می‌پرورد و با بیان بسیاری از مفاهیم و اصطلاحات عرفانی در قالب روایتی ممتاز، داستان‌ها در یک حرکت دایره‌وار با همدیگر ارتباط می‌یابند و مکمل مضامین هم‌واقع می‌شوند؛ بنابراین، مناجات در هیچ داستانی طرحی پیشین ندارد و مبتنی بر نیاز هنری مولانا ارائه می‌شود. مناجات به نوعی حلقه اتصال تمامی «گفتمان‌ها، تم‌ها و موضوع‌هایی» است که در حدیث و چهار داستان بررسی شده در این تحقیق به تحلیل آنها پرداخته شد.

مفاهیم سخنان مولانا را در مناجات‌های بررسی شده، با این اصطلاحات می‌توان استنباط کرد: باده عشق و مستی (ب. / ۳۰۶)، استجاب دعا و تعلیم آن (ب. / ۳۰۹ و ۴۱۶۲ و ۴۱۶۳)، تبدیل اعیان (ب. / ۳۰۶)، معرفت و شناخت (ب. / ۳۰۶)، رهبری جان و هدایت نفوس (ب. / ۷۸۴)، تمکین و ثبات (ب. / ۱۱۹۷)، حسادت (ب. / ۱۲۰۰)، سکر و مستی (ب. / ۳۳۰۷)، خطا و گناه (ب. / ۳۳۰۷)، رمز و راز (ب. / ۳۳۰۹)، خفی بودن ذات حق (ب. / ۳۳۱۰)، عطا‌های آشکار (ب. / ۳۳۱۰)، وجود نهان و آشکار (ب. / ۳۳۱۲)، قبض و بسط (ب. / ۳۳۱۳)، زبان و عقل (ب. / ۳۳۱۴)، جلال سرمدی (ب. / ۳۳۱۶)، تمثیل (ب. / ۳۳۱۸)، تصویر و جان (ب. / ۳۳۱۹)، سخاوت (ب. / ۴۰۹۰)، لطف (ب. / ۴۰۹۲)، عفو و بخشش و غفران (ب. / ۴۰۹۳ و ۴۱۱۰ و ۴۱۱۱ و ...)، غفلت و گستاخی (ب. / ۴۰۹۵)، هجر و فراق (ب. / ۴۱۱۴)، وصل و وصال (ب. / ۴۱۱۷)، امر کُن (ب. / ۴۱۵۱)، حلم و خلم (ب. / ۴۱۵۳)، جهل و علم (ب. / ۴۱۵۷)، نسیان و فراموشی (ب. / ۴۱۵۷)، شفاعت (ب. / ۴۱۶۰)، رجوع (ب. / ۴۱۸۱). این اصطلاحات از عمیق‌ترین و کاربردی‌ترین مفاهیم عرفانی در تفسیر و تأویل مضامین دفتر پنجم مثنوی‌اند. در این میان، مضمون «عفو الهی» بسامد چشمگیری دارد که متناسب با درون‌مایه مناجات‌های مثنوی است. مولانا از طریق بافت منظم و منسجم مناجات، معانی دریافتی خود را به زمینه گفتمانی مخاطب نزدیک می‌کند و با کلام شورانگیز خود عواطف او را در مواجهه با پیام‌های خود برمی‌انگیزد و انگیزه درک معنی را در روایت خود برای وی فراهم می‌آورد.

مناجات‌های مثنوی بخش تأمل‌برانگیزی از اجزای داستان را در روند فهم و استنباط مفاهیم و در عرصه معرفت‌شناسی صوفیانه و تبیین دقایق جهان عارفانه مولانا از طریق تفسیر معانی ضمنی او شکل می‌بخشد؛ مولوی با استفاده از خلاقیت هنری و از راه تأویل افکار و اندیشه‌های باطنی و تلفیق آنها با تجارب حوزه گسترده تصوف، مضامین داستان را در منظومه‌ای عرفانی تعالی می‌دهد که حاصل آن حرکت متن از پیچیدگی‌های ناشی از استعاره‌ها و سمبل‌ها به سمت گزاره‌های دقیق و متکثر معنایی است؛ بنابراین، معانی داستان‌های مثنوی کلیشه‌ای و تکراری به نظر نمی‌آید. خلاقیت ذهنی مولانا و تنوع اسلوهای بیان او در قلمرو زبان عرفان، مجموعه اندیشه‌های نو عرفانی را در ترکیبی استوار به نام «مناجات» به هم می‌آمیزد که از ثمره تدبّر در ساختار قرآنی و تعالیم اخلاقی و مبانی عرفانی فرهنگ اسلامی و قدرت خلاقه او در زمینه روایت و عرصه دقیق گفتمانی نشأت می‌گیرد. پاره‌ای از مفاهیم، مناجات برای غنی‌سازی تصاویر شعری مثنوی است و برخی دیگر تفسیر درون‌مایه داستان‌های آن را شکل بخشیده‌اند؛ بعضی دیگر نیز جنبه‌های تمثیلی و نمادین مضامین آن را از مسیر تأویل عرفانی پرورده‌اند و مقداری از آنها هم وسعت اندیشه‌های مولانا را به فراخی گسترده‌اند و یا جنبه‌های مکتوم و پنهان فرم و محتوا را به‌طور دقیق به نمایش درآورده‌اند.

یادداشت‌ها

۱. از مجموع ۴۲۳۸ بیت دفتر پنجم مثنوی، ۶۶ بیت در گونه ادبی مناجات، یعنی تقریباً ۱/۵۵ درصد است.
۲. مولانا این داستان را با ذکر ماجرای «مناجات چوپان و عشق او به خداوند» به پایان می‌برد و آن را در دفتر دوم از بیت ۱۷۲۰ به بعد روایت می‌کند.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه استاد محمد مهدی فولادوند.
۲. اسپرهم، داوود؛ تصدیقی، سمیه (۱۳۹۷). «استعاره شناختی عشق در مثنوی مولانا»، متن‌پژوهی ادبی، شماره ۲۲ (۷۶)، ۸۷-۱۴.
۳. اسپرهم، داوود؛ شاگشتاسبی، مولود؛ سالاری، عزیزالله (۱۳۹۸). «تحلیل روایی داستان «نخجیران و شیر» مثنوی معنوی با رویکرد زبان‌شناسی رمزگان رولان بارت»، پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، شماره ۸ (۱۵)، ۱-۱۹.
۴. اکبری، سعید؛ رحیمی زنگنه، ابراهیم؛ سالمیان، غلامرضا (۱۳۹۹). «بازشناسی تحلیلی تأویل آیه «الست» در زبان صوفیانه و معنای آن در گستره تفسیر»، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوه‌رگویا)، دوره ۱۴، شماره ۲، پیاپی ۴۵، ۱۱۷-۱۳۴.
۵. بالو، فرزاد (۱۳۹۹). «تحلیل امر والا در غزلیات شمس و مثنوی مولانا با الهام از نظریه کانت در باب امر والا»، متن‌پژوهی ادبی، شماره ۲۴ (۸۴)، ۸۹-۱۲۰.
۶. بخشی، اختیار (۱۴۰۰). «نقش فراست و شهود صوفیانه مولوی در تکوین اشعار مثنوی و دیوان شمس»، مطالعات عرفانی، دانشگاه کاشان، دوره ۱، شماره ۳۳، ۲۹-۷۲.
۷. بهنام‌فر، محمد؛ سنچولی جدید، اردشیر (۱۳۹۷). «تحلیل بازتاب ایهام تناسب و حوزه‌های معنایی آن در مثنوی»، متن‌پژوهی ادبی، شماره ۲۲ (۷۸)، ۵۵-۸۰.

۸. پورنامداریان، تقی (۱۳۸۴). *در سایه آفتاب (شعر فارسی و ساخت‌شکنی در شعر مولوی)*، تهران: سخن، چاپ دوم.
۹. پورنامداریان، تقی (۱۳۸۵). *داستان پیامبران در کلیات شمس (شرح و تفسیر عرفانی داستانها در غزلهای مولوی)*، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ سوم.
۱۰. تابان‌فرد، عباس؛ رسمی، سکینه (۱۳۹۹). «تحلیل هیجان مثبت عشق عرفانی در مثنوی معنوی با رویکرد مثبت‌گرا»، *متن‌پژوهی ادبی*، شماره ۲۴ (۸۵)، ۶۹-۱۱۲.
۱۱. تولان، مایکل (۱۳۸۶). *روایت‌شناسی: درآمدی زبان‌شناختی انتقادی*، ترجمه فاطمه علوی و فاطمه نعمتی، تهران: سمت.
۱۲. حاتمی، سعید (۱۳۹۹). «از نظریه خلق و کسب ابوالحسن اشعری تا طرد و قبول ابلیس از دیدگاه سنایی»، *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، دوره ۱۴، شماره ۲، پیاپی ۴۵، ۱-۱۸.
۱۳. خلیل‌اللهی، شهلا؛ برج‌ساز، غفار (۱۳۹۱). «جستجو، عنصر ثابت بن‌مایه اصلی داستان دقوقی در مثنوی مولوی»، *متن‌پژوهی ادبی*، شماره ۱۶ (۵۴)، ۱۰۹-۱۲۲.
۱۴. رضایی، ابراهیم؛ کریمی دورکی، الهام السادات (۱۴۰۰). «واکاوی ذات زبان و نسبت آن با حقیقت در افق هستی‌شناسانه مولانا و هیدگر»، *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، دوره ۱۵، شماره ۱، پیاپی ۴۶، ۲۱۵-۲۳۰.
۱۵. زمانی، الهام؛ محرمی، رامین (۱۴۰۰). «تحلیل روان‌شناختی مثنوی معنوی براساس رویکرد پذیرش و تعهد»، *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، دوره ۱۵، شماره ۱، پیاپی ۴۶، ۱۹۵-۲۱۴.
۱۶. سجودی، فرزانه (۱۳۸۷). *نشانه‌شناسی کاربردی*، تهران: علم.
۱۷. سعدی، مصحح‌الدین (۱۳۷۱). *کلیات سعدی*، به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران: ققنوس، چاپ چهارم.
۱۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۸). *غزلیات شمس تبریز*، جلد اول، تهران: سخن، چاپ چهارم.
۱۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). *زبان شعر در نثر صوفیه؛ درآمدی به سبک‌شناسی نگاه عرفانی*، تهران: سخن، چاپ چهارم.
۲۰. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۴). *در هرگز و همیشه انسان (از میراث عرفانی خواجه عبدالله انصاری)*، تهران: سخن.
۲۱. صادقی اردستانی، احمد (۱۳۸۳). *مناجات و زمزمه‌های عاشقانه*، قم: نقش.
۲۲. عطار، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۳). *منطق‌الطیر*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن، چاپ چهاردهم.
۲۳. علمی، قربان (۱۳۸۸). «نیایش در اندیشه مولوی»، *پژوهشنامه عرفان، دوفصلنامه علمی تخصصی عرفان*، شماره ۱، ۳۷-۵۹.
۲۴. قنبری، بخشعلی؛ مکی آبادی، طیبه (۱۳۹۲). «بررسی مبانی دعا از منظر مولوی با تأکید بر مثنوی»، *مطالعات نقد ادبی*، شماره ۸، ۳۲، ۳۸-۶۱.
۲۵. کاظمی، مرضیه؛ میرباقری‌فرد، سید علی‌اصغر؛ خوشحال دستجردی، طاهره (۱۴۰۰). «بررسی و تحلیل سیر مراتب

- انسان‌های کمال‌یافته در آثار مولانا»، متن پژوهی ادبی، دوره ۲۵، شماره ۹۰، ۸-۳۰.
۲۶. کرین، هانری (۱۳۹۲). *فلسفه ایرانی و فلسفه تطبیقی*، ترجمه جواد طباطبایی، تهران: مینوی خرد.
۲۷. لاوژه، طاهر (۱۴۰۰). «کارکرد نماد در حکایت‌های حدیقه، داستان‌های مثنوی و قصه‌های پربان»، متن پژوهی ادبی، شماره ۲۵ (۸۹)، ۲۱۷-۲۴۱.
۲۸. لاوژه، طاهر (۱۴۰۱). «مناجات - قصه‌های مثنوی»، ادبیات عرفانی، دوره ۱۴، شماره ۲۸، ۱۳۱-۱۵۲.
۲۹. محمودی، مریم؛ ولی محمدآبادی، مهدیه (۱۳۹۵). «دعا از دیدگاه ابن عربی و مولانا»، *عرفان اسلامی*، دوره ۱۳، شماره ۵۰، ۱۴۸-۱۶۳.
۳۰. مقدادی، بهرام (۱۳۹۳). *دانشنامه نقد ادبی از افلاطون تا امروز*، تهران: چشمه.
۳۱. مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۴). *مثنوی معنوی*، به تصحیح نیکلسن، تهران: علمی و نشر علم، چاپ هفتم.
۳۲. میرباقری‌فرد، سید علی‌اصغر؛ مصطفوی روضاتی، سید محمد جلیل؛ روضاتیان؛ سیده مریم (۱۳۹۹). «تحلیل کاربردهای تشبیه طنز در مثنوی معنوی»، *متن پژوهی ادبی*، دوره ۲۴، شماره ۸۵، ۳۱۵-۳۴۰.
۳۳. میرزایی، لیلیا؛ فرزاد، عبدالحسین؛ طاووسی، محمود؛ ماحوزی، امیرحسین (۱۳۹۵). «بررسی چندصدایی و چندزبان‌گونگی جهد و توکل (مطالعه موردی دو داستان از مثنوی معنوی)»، *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، دوره ۱۲، شماره ۴۳، ۲۷۹-۳۱۴.
۳۴. نیک‌پناه، منصور؛ نوری، ابراهیم (۱۳۹۹). «قبض و بسط حقانیت و نجات در کلام عرفانی مولانا»، *متن پژوهی ادبی*، دوره ۲۴، شماره ۸۵، ۷-۳۶.
۳۵. یارمحمدی، لطف‌ا... (۱۳۸۵). *ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی*، تهران: هرمس.
۳۶. یاسی‌پور، غلامرضا (۱۳۸۲). *مناجات در ادب فارسی*، تهران: حسینیه ارشاد.

References

1. Akbari, S., Rahimi Zangane, E., & Salemiyan, G. R. (2020). Analytical recognition of the 'Alast' verse in the Sufism language and its meaning in the interpretation domain. *Journal of Researches on Mystical Literature (Gowhar-i-Guya)*, 14(45), 117-134 [in Persian].
2. Bakhshi, B. (2021). The role of Mowlana's Frost and Sufi intuition in the development of Mathnavi and Divan Shams poems. *Journal of Mysticism Studies*, 1(33), 29-72 [in Persian].
3. Baloo, F. (2020). Analysis of the sublime in Mowlana's Mathnavi and Diwan-e Shams inspired by Kant's theory regarding the submle. *Journal of Literary Text Research*, 24(84), 89-120 [in Persian].
4. Behnamfar, M., & Sanchooli Jadid, A. (2018). Analysis of the amphibology of proportion and its semantic fields in Mathnavi. *Journal of Literary Text Research*, 22(78), 55-80 [in Persian].
5. Corbin, H. (2013). *Iranian philosophy and comparative philosophy*. Translated by Javad Tabatabaai. Tehran: Minooye Kherad Publication [in Persian].
6. Elmi, Q. (2009). Prayer in Mowlana's thought. *Erfan Research Journal (Two Specialized Scientific Journals of Erfan)*, 1(1), 37-59 [in Persian].

7. Foruqi, M. A. (Ed.). (1992). *Saadi's Generalities*. Fourth Edition. Tehran: Qoqnoos Publication [in Persian].
8. Fuladi, A. R. (2010). *The language of mysticism*. Third Edition. Tehran: Sokhan & Fara Goft Publication [in Persian].
9. Ganbari, B. A., & Makki Abadi, T. (2013). Examining the basics of prayer from the perspective of Mowlana with emphasis on Mathnavi. *Journal of Literary Criticism Studies*, 8(32), 38-61 [in Persian].
10. Hatami, S. (2020). From the theory of creation and acquisition by Abolhasan Ash'ary to rejection and acceptance of Satan in Sanai's view. *Journal of Researches on Mystical Literature (Gowhar-i-Guya)*, 14(45), 1-18 [in Persian].
11. Kazemi, M., Mirbagheri Fard, S. A. A., & Khoshhal Dastjerdi, T. (2021). An investigation and analysis of the course of human beings' perfection in Mowlavi's works. *Journal of Literary Text Research*, 25(90), 7-30 [in Persian].
12. Khalilolahi, Sh. (2012). The constant element of the main motif of the story of Daqooqi in Mathnavi. *Journal of Literary Text Research*, 16(54), 109-122 [in Persian].
13. Lavzheh, T. (2022). The function of the symbol in Hadiqah's tales, Mathnavi's stories and fairy tales. *Journal of Literary Text Research*, 25(89), 217-241 [in Persian].
14. Lavzheh, T. (2022). Hymn– Stories in Mathnavi. *Journal of Mystical Literature*, 14(28), 131–152 [in Persian].
15. Mahmoodi, M., & Vali Mohammad Abadi, M. (2016). Prayer from the perspective of Ibn Arabi and Mowlana. *Journal of Islamic Sufism Quarterly*, 13(50), 148–163 [in Persian].
16. Meqdadi, B. (2014). *Encyclopedia of literary criticism from Plato to today*. Tehran: Cheshmeh Publication [in Persian].
17. Mirbagherifard, S. A. A., Mostafavirozati, S. M. J., & Rozatian, S. M. (2020). The analysis of the usages of satiric similes in Mathnavi Ma'navi. *Journal of Literary Text Research*, 24(85), 315-340 [in Persian].
18. Mirzaei, L., Farzad, A., Tavoosi, M., & Mahozi, A. (2016). Quietism and effort in two story of Mathnavi: A review based on Heteroglossia and the Theory of Polyglossia. *Journal of Mytho–Mystic Literature*, 12(43), 279-314 [in Persian].
19. Mowlavi (n.d). *Mathnavi Ma'navi*. Tehran: Seventh Edition. Tehran: Elmi Publication [in Persian].
20. Nikpanah, M., & Noori, E. (2020). Limitation and expansion of legitimacy and salvation in the mystical words of Mowlana. *Journal of Literary Text Research*, 24(85), 7-36 [in Persian].
21. Poornamdarian, T. (2005). *In the shade of the sun*. Second Edition. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
22. Poornamdarian, T. (2006). *The story of the prophets in Diwan-i Shams-i Tabriz. (Mystical description and interpretation of stories in Mowlana's sonnets)*. Third Edition. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies Publication [in Persian].
23. Rezaee, I., & Karimi Doeaki, E. S. (2021). The Nature of language and its relation to truth in ontological horizons of Mowlana and Heidegger. *Journal of Researches on Mystical Literature (Gowhar-i-Guya)*, 15(46), 215-230 [in Persian].
24. Sadeqi Ardastani, A. (2006). *Hymn in Lovely*. Qom: Naqsh Publication [in Persian].
25. Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (2009). *Ghazliat Shams Tabrizi*. Fourth Edition. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].

26. Shafiei Kadkani, M. R. (2013). *The language of poetry in Sufiya's prose; An introduction to the stylistics of mysticism*. Fourth Edition. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
27. Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (2014). *Attar's Manteq al-Tayr*. Fourteenth Edition. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
28. Shafiei Kadkani, M. R. (2015). *Never and always human; from the mystical heritage of Khajeh Abdullah Ansari*. First Edition. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
29. Shamisa, S. (2008). *Literary types*. Fourth Edition. Tehran: Mitra Publication [in Persian].
30. Sojoodi, F. (2008). *Applied semiotics*. Tehran: Elm Publication [in Persian].
31. Sparham, D., & Tasdighi, S. (2018). Conceptual metaphors of love in Mowlana's Mathnavi. *Journal of Literary Text Research*, 22(76), 87-114 [in Persian].
32. Sparham, D., Shahqashtasebi, M., & Salari, A. (2019). Narrative analyses of the story "Nakhjiran & Shir" of the "Mathnavi e Ma'navi" with Roland Barth's codes theory approach. *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, 8(15), 1-19 [in Persian].
33. Tabanfard, A., & Rasmi, S. (2020). The analysis of psychological functions of "Mystical Love" in Mathnavi -ye-Ma'navi using the positivist approach of Martin Seligman. *Journal of Literary Text Research*, 24(85), 69-112 [in Persian].
34. *The Holy Quran*.
35. Tolan, M. (2007). *Narratology: A critical linguistic introduction*. Translated by Fatameh Alavi and Fatameh Nemati. Tehran: Samt Publication [in Persian].
36. Yarmhammadi, L. (2006). *Communication from the perspective of critical discourse*. Tehran: Hermes Publication [in Persian].
37. Yasipur, Gh. (2003). *Hymn in Persian literature*. Tehran: Hosayniyeh Ershad Publication [in Persian].
38. Zamani, E., & Moharrami, R. (2021). Psychological analysis of Mathnavi Ma'navi based on the acceptance and commitment therapy (ACT) approach. *Journal of Researches on Mystical Literature (Gowhar-i-Guya)*, 15(46), 195-214 [in Persian].